

תפיסת העומק בספר "תורה מן השמים"

יונתן כריש

תקציר

המאמר עוסק בצורת המחשבה הנמצאת בתשתית הספר "תורה מן השמים" מאת אברהם יהושע השל. תמציתה של צורת מחשבה זו היא אי-הסתפקות בתפיסת המוחש והנראה לעין, וניסיון לחפש זרמי עומק העומדים בבסיס המוחש והנראה לעין. צורת מחשבה זו מכונה במאמר "תפיסת עומק". בספר "תורה מן השמים" השתמש השל בתפיסת העומק כדי לחשוף את זרמי המחשבה העומדים בבסיס המחלוקת בין בית מדרשו של ר' עקיבא לבית מדרשו של ר' ישמעאל. ואולם, השל אינו משתמש בתפיסת העומק כמתודה פרשנית בלבד, אלא מבקש להביא להכרה שזו צורת המחשבה שבה השתמשו חז"ל. על כך מוסיף השל קריאה לקוראיו, שיאמצו הם עצמם את צורת המחשבה הזאת. מכאן יוצא שמטרת כתיבת הספר אינה רק הצעת פרשנות חדשה למחלוקת בסיסית בעולם המחשבה היהודי, אלא גם ניסיון להביא לשינוי מחשבתי שהשל רואה בו חלק מן התהליך לתיקונו המוסרי של העולם. לטענתו, שטחיות המחשבה היא המביאה בסופו של דבר לקלקולה המוסרי של החברה האנושית. ממילא יוצא שכדי לתקן את המצב המוסרי הירוד, יש לשנות בראש ובראשונה את צורת המחשבה. כדי לבסס את הטענה הזאת, המאמר מציג קריאה צמודה של כמה מן הרעיונות המרכזיים הפזורים לאורך הספר "תורה מן השמים", ומראה כי תפיסת העומק משמשת את השל כניתוחיו.

מילות מפתח: אברהם יהושע השל, "תורה מן השמים", תפיסת העומק

יונתן כריש – דוקטורנט במחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת ברא"ל;

yakarash@gmail.com

מבוא*

בין החיבורים של אברהם יהושע השל בולט ספרו "תורה מן השמים" – באספקלריה של הדורות" כניסיון להתחקות אחר דרכי המחשבה של שני בתי המדרש המרכזיים של ספרות התנאים. דרך ניסיון זה הוא מבקש להציג סוגיות יסוד ושאלות יסוד במשנת חז"ל, ובשאלת מעמדה של התורה – מן השמים או מסיני. במאמר זה אני מבקש להציע פרספקטיבה חדשה לעיון בחיבור "תורה מן השמים", הטוענת שהספר אינו מבקש רק לחקור את השקפות העולם של החכמים ולתאר אותן, אלא גם לעצב דרך מחשבה ייחודית אצל הקורא. מצד אחד המאמר מבקש להציע מפתח חדש להבנת הפרויקט "תורה מן השמים", ומצד שני הוא מבקש להציע ממד נוסף לתודעה הנבואית שמנסח השל.

הספר "תורה מן השמים" פורסם כמה פעמים. שני כרכיו הראשונים פורסמו בימי חייו של השל (1962; 1965), ואילו הכרך השלישי והאחרון הודפס לראשונה בשנת 1990, לאחר פטירתו. הספר תורגם לאנגלית ופורסם בשנת 2006, וזכה למהדורה עברית נוספת עם עריכה אינטנסיבית בשנת 2021.¹ את מטרת החיבור תיאר השל עצמו כחשיפה של היסודות המחשבתיים העומדים בבסיס המחלוקת בין בתי המדרש של ר' עקיבא ור' ישמעאל. ואולם, העיון המוצע כאן מבקש לראות את החיבור כאחת הדרכים שבהן נקט השל כדי להביא את הקורא לידי אימוץ צורת מחשבה חדשה-ישנה הקרובה לצורת החשיבה של חז"ל.

את ייחודיותה של צורת החשיבה של חז"ל תיאר השל בכמה מקומות ובהקשרים שונים. לדבריו, דרך החשיבה המדרשית מכוונת להפנות את התודעה אל המעמקים, כלומר אל הרובד העמוק של המציאות. אין היא מסתפקת בראיית העולם המוחש כחזות הכול, אלא רואה את המוחש כרומוז אל רובד עמוק של המציאות שאינו ניתן להמשגה באופן מלא. כך העולם הפיזי, השפה שבה כתוב המקרא ומעשי המצוות יכולים וצריכים לשמש רמזים למציאות עמוקה יותר, וביתר דיוק – לרצון האל. תמצות והדגמה של צורת מחשבה זו אפשר למצוא בדבריו הבאים של השל:

The heavens declare the glory of God. Man is confronted with a world that alludes to something beyond itself, to a truth beyond experience. It

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת הדוקטור של המחבר: "תפיסת הנבואה של אברהם יהושע השל: ניתוח פילוסופי לשוני תוך שימוש במושג היצירתיות במדעי הקוגניציה", בהנחיית פרופ' חנוך בן פזי ופרופ' מרים פאוסט.

1 ההפניות למקורות במאמר זה מתייחסות להוצאה מחודשת זו.

is the allusiveness to a meaning which is not of this world, and it is that allusiveness which conveys to us the awareness of a spiritual dimension of reality.²

השל מבקש ליישם צורת מחשבה זו באמצעות שימוש בגישה הרמנויטית של פרשנות מעמקים, שבעזרתה אפשר לבחון טקסטים תיאולוגיים נבחרים ולחפש רובד עמוק יותר מזה המילולי בכל טקסט שאין מטרתו תיאורית גרידא. את דרך המחשבה הזאת אני מבקש לתאר – בעזרת הרעיונות של השל – כ"תפיסת עומק".

בכתביו מפרש השל ביטויים, או אפילו מילים בודדות, בצורה החורגת מהפירוש המילולי, כדי לגלות רובד נוסף המסתתר בתוך הטקסט. דרך נוספת להגיע לעומק כוונתם של טקסטים היא באמצעות צירוף פרטים שאין ביניהם קישור ישיר, ומתוך צירוף זה להבין משמעות נוספת. כך בגישתו של השל על מחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל, שתורחב להלן.

יש להדגיש כי מטרתו של השל בפרויקט זה אינה רק לשנות את צורת החשיבה של הקוראים, אלא ליצור את הבסיס לתיקון המוסרי של העולם. אם כן, מטרתו של הספר אינה רק אינטלקטואלית, וגם אינה מסתפקת בהשפעה על פסיקת ההלכה. מטרתו של הספר היא לקדם את חזונו של השל לתיקון העולם.

מטרת החיבור "תורה מן השמים" ודרכים שונות לעיון

השל כתב בסגנון שירי ומעגלי, הציג טענות באופן לא ליניארי וחזר עליהן תוך הוספת חיזוקים לדבריו. סגנונו גרר ביקורת, אך גם תמיכה. חוקרים שונים העלו שסגנון הכתיבה של השל תואם את הז'אנר הפילוסופי שבו השתמש או את המסר שביקש להעביר לקוראיו. כך לדוגמה זיהו את משנתו של השל כתואמת לגישותיו הפנומנולוגיות של הוסרל, ויש שזיהו אותה דווקא כפנומנולוגיה של הדת, כמו כתביהם של רודולף אוטו וגררדוס ואן דר לאו.³

2 Heschel, 1976, p. 108

3 אבן־חן, 1999, עמ' 16–17. וראו גם: אורבך, 1971, עמ' 14, הערה 26; שוורץ, 2017, עמ' 88; 2018 (וברשימת מקורותיו שם, הערה 9); Marmur, 2007; 2001; Kaplan, 1996; Perlman, 1989, pp. 45–76; Even-Chen and Meir, 2012, p. 214; Held, 2015, pp. 85, 91; Marmur, 2016

בין הדרכים השונות שבהן אפשר לקרוא את הספר אני מבקש להצביע על חמישה כיוונים עיקריים: חשיפת תשתית העומק; הכוונה לדרכי התמודדות עם שאלות האמונה; כתיבת "מענה" ההופך את השיחה עם האל לדיאלוג; קריאה לקוראי הספר להתעלות מעל דאגתם העצמית ולראות את העולם מפרספקטיבה אלוהית; והעלאת קרנה של האגדה, כדי להבטיח את המשך קיומה של הדת היהודית.

דרך אחת לעיון בספר הציעה תמר קולברג, שטענה שהשל כתב את הספר בסגנון "היסטוריון הדעות", שעיקר מפעלו בחתירה אל אותם "הרכיבים הפשוטים, ההגיוניים כביכול או הרגשיים, אשר מאחורי החילוקים שעל פני השטח".⁴ לאור זיהוי סוגת הכתיבה היא זיהתה בספר מטרה כפולה: הבחנה בין שיטותיהם של ר' ישמעאל לר' עקיבא, לא רק בפסיקה אלא גם באגדה, וחשיפת התשתית העמוקה שעליה מתבססים עיקרי האמונה.

מטרות הספר מובילות אל מסקנותיו. כאשר השל חיפש אחר שורש מחלוקתם של ר' עקיבא ור' ישמעאל הוא הגיע אל המסקנה ש"שתי השקפות בחכמים: **השקפה טרנסצנדנטית**, ומתוכה שיטת מחשבה מפולשת אל העולם העליון המבקשת להבין ענייני התורה באספקלריה של מעלה, **והשקפה אימננטית**, ומתוכה שיטת מחשבה צנועה וסגורה".⁵ מילוי המטרה כאן הוא ישיר – השל חיפש אחר שורש המחלוקת, והוא ניסח אותו בצורה ברורה. לעומת זאת, במילוי המטרה השנייה של הספר השל לא ניסח "תשתית פנימית מהותית", אלא הסתפק בהצבעה על קיומה. הוא לימד שהתשתית היא נסתרת ונתונה לרשותו של היחיד.

את הדרך השנייה להתבוננות בספר זה הציע גורדון טקר, שזיהה ארבעה מאפיינים לסגנון הכתיבה של הספר: כתיבה ב"לשון חכמים" שמבטאת דיאלוג; כתיבה פואטית; הגשה דיאלקטית של טיעונים; והשארת דיונים ללא הכרעה. מעבר לזיהוי מאפייני הכתיבה, טקר טען כי סגנונו של השל קשור לתוכנו של הספר. סגנון כתיבה זה, וסגנון המחשבה המובע ממנו, דומים לסגנון המחשבה של חז"ל. עוד הוא ציין שסגנון הכתיבה מביע את עולמו הפנימי של השל, המתלבט בינו לבין עצמו בין הקולות השונים העולים מתוך דברי חכמי ישראל.

לאחר זיהוי מאפייני הכתיבה של הספר הצביע טקר על כמה מטרות בכתיבתו. המטרה הראשונה היא חשיפת תבניות המחשבה העומדות בבסיס המחלוקות בין ר' עקיבא לר' ישמעאל, והצעה שיש לראות בהן מחלוקת רחבה השוזרת את דעותיהם של הוגים תורניים רבים. מטרתו השנייה של הספר היא עיסוק בבעיות השעה הרוחניות, ולטובתה ביקש השל להרים את קרנה של "האגדה" – הפן המחשבתי של ספרות חז"ל. גם טקר הגיע לכך שמסקנת

4 קולברג, 1993, עמ' 74.

5 השל, 2021, עמ' 73.

הספר אינה דיון ישיר בהתמודדות עם הבעיות המחשבתיות והאמוניות של בני דורו, אלא העלאת טיעון בעד "פלורליזם תיאולוגי" בין צורות המחשבה השונות בעולם היהודי.⁶ את הדרך השלישית לקריאה בספר הציע דרור בונדי, שטען כי "תורה מן השמים" הוא ספר פרשני ביסודו, אך צורת פרשנותו של השל היא ייחודית ומתאימה למושג החקירה. את צורת הפרשנות הזאת סיכם בונדי בשלושה יסודות: "קוטביות" – מונח המבטא את הטענה שבטקסטים העוסקים בהתגלות האל לאדם ובטקסטים המפרשים אותם, כגון ספרות חז"ל, יש שתי נקודות מבט, זו של האל וזו של האדם; "דיאלוג של מענה" – הפרשנות היא פעולה שבה הפרשן מנסה להבין את מושא חקירתו ולהמשיג את הבנתו במושגיו של הפרשן; ו"פנומנולוגיה של מענה" – הפרשנות שבה משתמש השל דומה לשיטת המחקר הפנומנולוגית בכך שהיא מתמקדת בתופעה שלפניה, ומנסה לנתח אותה במנותק מהקשרה. בניגוד לשיטה הפנומנולוגית, הפנומנולוגיה של המענה מבקשת לאסוף את כל הפרשנויות הנקודתיות לשיטה רעיונית כוללת.⁷

בעזרת מתודת הפרשנות הייחודית שפיתח ביקש השל לחשוף שתי דרכי מחשבה עקרוניות השוזרות את מחשבת חז"ל: זו שבאה לידי ביטוי בבית מדרשו של ר' ישמעאל וזו שבאה לידי ביטוי בבית מדרשו של ר' עקיבא. בונדי הוסיף שלספר יש מטרה נוספת – פסיקה לדורו של השל בין שתי דרכי המחשבה.⁸

את הדרך הרביעית לעיון בספר העלה שי הלד, שטען כי כתביו של השל הם פרויקט תיאולוגי שמטרתו להביא את קוראיו לצאת מנקודת המבט האנושית, הנוטה לראות את טובת העצמי, ולאמץ נקודת מבט אלוהית על המציאות. כך הם יוכלו להגיע לידי עמדה מוסרית הדואגת לכלל.⁹

הדרך החמישית היא שיטתו של מיכאל מרמור, שטען כי באופן כללי הביא השל בכתביו ציטוטים כדי לחזק את מסקנות דבריו וכדי להעניק לדבריו סמכות מסורתית. כך גם בספר "תורה מן השמים" מובאים ציטוטים רבים כדוגמאות המחזקות את המסקנה שאלה חותר השל: אפשר לחלק את דברי חז"ל לשני בתי מדרש, של ר' עקיבא ושל ר' ישמעאל, ועל בסיס

6 Tucker, 2005, pp. xxi-xxxiii. טקר עצמו השתמש בהוצאה הראשונה של הכרך השלישי, שבו מופיעה מסקנת החיבור. הוא היה מודע לכך שהצורה שבה הספר נמצא לפניו היא חסרה, ושייתכן שהוא אינו מייצג נאמנה את מסקנתו של השל.

7 בונדי, 2011.

8 מסקנתו של בונדי שבסופו של הספר מופיעה פסיקה לדורו של השל היא פרי עריכתו המחודשת של הספר.

9 Held, 2015, pp. 91-93

חלוקה זו להראות שבתי המדרש האלה חלוקים ביסודם גם בסוגיות רעיוניות-אגדתיות ולא רק בסוגיות הלכתיות. על כן, הסביר מרמור, מטרתו העיקרית של הספר היא הרמת קרנה של האגדה בקרב היהודים.¹⁰

הנחלת תפיסת עומק – מטרה נוספת לספר

מטרתי במאמר זה היא להציע גישה נוספת לפרשנות הספר "תורה מן השמים" – הנחלת "תפיסת עומק". לטענתי, מתודת כתיבת הספר, מטרות הספר ומסקנותיו חד הן. כאמור, מתודת הכתיבה של הספר מתחקה אחר צורת הכתיבה של חז"ל, ומתוך כך אחר צורת המחשבה שלהם. בהתאם לכך, מטרת הספר היא לא רק לחשוף את עומק דברי החכמים, אלא גם להראות כיצד אפשר לחשוב כמו חז"ל. הספר קורא לאמץ את צורת המחשבה הזאת, וממילא מטרת הספר היא גם מסקנתו. כאמור, השל ראה חשיבות גדולה בהנחלת צורת המחשבה החדשה-ישנה הזאת, שכן הוא סבר שבכוחה להביא לתיקון קלקולו המוסרי של העולם. אם כן, הספר לא בא רק לפרש, ללמד או לחשוף את הגותם של חז"ל, אלא יש לראות בו ספר הגותי או חינוכי שנועד להביא לשינוי של ממש בצורת המחשבה של הקורא.

כדי לבסס את טענתי אציע להלן קריאה בחלקים שונים של הספר, ואבקש להראות כי ככולם יש שימוש בתפיסת העומק. שימוש זה בא לידי ביטוי בכמה רבדים: במתודה שבה השל קורא את דברי חז"ל; בצורת המחשבה שבה חז"ל עצמם נוקטים בדבריהם; בצורת הקריאה של חז"ל את הכתוב בתורה; במתודה שבה השל מציג את שיטות המחשבה של חז"ל; במתודה שבה השל משתמש כדי להכריע במחלוקת בין השיטות השונות; ולבסוף, בקריאתו לאימוץ צורת מחשבה מעמיקה כמפתח לתיקון הקלקול המוסרי בעולם. יש להעיר כי גם צורת הקריאה שלי מבקשת לאמץ את צורת הכתיבה של השל, ומחפשת את המשותף שעולה מן הדוגמאות השונות.¹¹

10 Marmur, 2016, pp. 46-63

11 עוד יש להעיר שעל פניו אין כאן אלא צורת מחשבה אינדוקטיבית, המבקשת ללמוד את הכלל מתוך הפרטים הנמצאים לרשותו של החוקר. ואולם, בדבריו של השל יש חידוש נוסף. צורת מחשבה אינדוקטיבית רגילה תחפש אחר הכלל, ואם תמצא אותו לא יהיה לה צורך נוסף בפרטים. הכלל שאליו היא מגיעה מקיף את התופעה באופן גמור ומומשג. לעומת זאת, בשיטתו של השל – ולטענתו זו שיטתם של חז"ל – מציאת הכלל, אפילו אם נותנים לו ניסוח, אינה מייצגת את הדוגמאות, שכן הכלל לעולם לא יהיה גמור ומומשג ולא יוכל להקיף כל דוגמה עתידית.

לפני שאגש לניתוח חלקים שונים בספר, וכדי להדגיש את חידושו של השל בצורת הקריאה שלו בספרות חז"ל, אבקש למקם את דרכו של השל בקריאת הנבואות וספרות חז"ל בתוך שדה השיטות ההרמנויטיות.

שיטתו של השל מנקודת מבט הרמנויטית

כדי למקם את שיטתו של השל בתוך שדה השיטות ההרמנויטיות אשתמש בחלוקתו של אומברטו אקו על אודות האפשרויות השונות של היחס "קורא-טקסט-מחבר". אקו טען כי טקסט אפשרי לקריאה ולפרשנות בשלוש דרכים. מן העבר האחד יש שיטות, כמו אלה של פרידריך שליירמאכר ווילהם דילתיי, שאקו מכנה "מוכוונות מחבר" – הן ביקשו למצוא בטקסט את כוונתו המקורית של הטקסט והמחבר. הכלים העומדים לרשותן של שיטות אלה הם ניתוח פנימי של הטקסט וחיפוש המשמעות שלו מתוך ההקשר שבו הוא נכתב, תוך הסתמכות על כך שיש ניסיון אנושי משותף.

בשונה משיטות אלה, היו שטענו שאי אפשר לשחזר את כוונתם המקורית של הטקסט וכתבו, שכן הקורא אינו שותף לסיטואציה שבה נכתב הטקסט ואין לו דרך לשחזר אותה באופן מלא. ממילא נוצר "קרע" בין הטקסט ובין כותבו, קרע שאינו מאפשר לשחזר את כוונתו המקורית של הכותב. הכרה ב"קרע" זה הובילה לשתי הגישות הנוספות שאקו זיהה. כמו ז'אק דרידה, ברעיון הדקונסטרוקציה שלו, היו שאימצו שיטת קריאה "מוכוונת קורא" וסברו שהקרע בלתי אפשרי לאיחוי. שיטות אלה ניתקו את הטקסט מכוונת המחבר באופן מוחלט. מעתה הקורא הוא הבעלים על הטקסט, ואין פרשנות ראויה יותר או פחות. כל תגובה שהטקסט מעלה בקורא היא פרשנות לגיטימית. שיטות מתונות יותר, שאפשר לכנות "מוכוונות טקסט", כמו אלו של פול ריקר ושל אקו עצמו, ביקשו לאחות את הקרע באופן חלקי, ולהבין את כוונת הטקסט בהתאם לסיטואציה שבה הם נמצאים. אומנם אין הם מסוגלים להבין את כוונת המחבר המקורית, אך יש פרשנות נכונה, או לכל הפחות מכלול פרשנויות נכונות יותר מאחרות, שעולות מהשמת הטקסט בתוך הסיטואציה שבה נמצא הקורא ומהשוואה בין חלקי הטקסט השונים.¹²

על רקע שיטות אלה אפשר להצביע על חידושו ההרמנויטי של השל. נראה כי השל השתמש במסגרת זו של אקו באופן מורכב, ואימץ את שלוש הדרכים בעת ובעונה אחת. השל הבין כי בטקסטים שבהם הוא עוסק כוונתו המקורית של המחבר היא שהקורא יקרא את הטקסט מתוך הפרספקטיבה של תקופתו, ויחלץ מתוך הטקסט את המשמעות הנכונה לתקופה

12 אפשטיין, 1965. וראו גם: גולומב, 1980; לוי, 1984; דורפמן, 2004; בן פזי, 2012, עמ' 45-64; Eco et al., 1992; Eco, 1994; Gorman and Gracia, 1994

זו - כותב הטקסט שיקע בתוכו את האפשרות להבנה מחודשת ונכונה לשעתה. מאחר שהשל הבין כי כך הטקסטים שבהם הוא עוסק פירשו זה את זה, וכך התכוונו מחבריהם שיפרשו אותם, אזי הוא מפעיל את מתודת הקריאה הזאת גם בפרשנותו שלו.¹³

בדומה לאמור על אודות היחס "קורא-טקסט-מחבר", אפשר גם למקם את שיטתו הפילוסופית הלשונית של השל באמצעות הבנת היחס "אדם-שפה-עולם". גם כאן הועלו בפילוסופיה של המאה העשרים גישות שונות. כך למשל בכתביו המוקדמים של לודוויג ויטגנשטיין ובכתביו של ברטרנד ראסל יש ניסיון להגביל את השפה לכזו המאפשרת אך ורק דיבור על המוחש. לדידם, כל דיבור שאינו נוגע למוחש הוא חסר משמעות. עם זאת, שיטות כמו כתביו המאוחרים של ויטגנשטיין גורסות כי הבנת השפה היא תמיד תלויה הקשר, והשפה מתבררת אך ורק מתוך השימוש בה, המתבצע בין הדוברים אותה. בשיטות אלה אין לשפה אפשרות להצביע באופן מוחלט על מה שנמצא מחוץ לה. במיצוע בין שיטות אלה פיתח השל את תפיסתו המאפשרת, באמצעות מילות חיווי, לדבר על מה שאינו מוחשי ונתפס באופן אינטואיטיבי וחלקי. עם זאת, בשונה מוויטגנשטיין המאוחר, מילות החיווי מצביעות על מה שנמצא מחוץ לשפה, שאיתו אפשר להיפגש ועל אודותיו אפשר לדבר.¹⁴

סוגיות יסוד ב"תורה מן השמים"

בניתוח הספר "תורה מן השמים" לא אתייחס לסדר פרקיו. תחת זאת אציג את הנקודות המרכזיות שהשל פיתח בספר, ואציין דוגמאות מתוך המגוון שהוא הביא. באמצעות דוגמאות אלה אבקש לחשוף שימושים שונים בתפיסת העומק ב"תורה מן השמים". הנקודות שבהן אגע הן החלוקה בין אגדה להלכה וגישותיהם של ר' עקיבא ור' ישמעאל.

א. אגדה והלכה

כאמור, הנקודה הראשונה שבה אעסוק בניתוח "תורה מן השמים" היא תפיסתו של השל בדבר היחס בין הלכה ואגדה. יחס זה, שכבר נידון רבות בספרות המחקר, אף לפני השל, מקבל

13 אבנון, 2011. באופן דומה לדבריי כאן, אבנון ביקש להראות שבובר השתמש בכתביו באותם כלים מתודיים שהוא מייחס למחבר המקרא.

14 ויטגנשטיין, 1994; 1995. וראו גם: מגי, 1997, עמ' 404-435, 436-480; Irvine, 1905; Russell, 2020; Biletzki and Matar, 2021.

משנה תוקף במשנתו של השל. הוא נעשה אכן יסוד בתפיסתו של השל את הדרך שבה יש לפסוק ההלכה.¹⁵

בפתיחת הספר כתב השל כך: **"על שני דברים התורה עומדת: על ההלכה ועל האגדה"**.¹⁶ רעיון זה מובא בהרחבה במבוא, והוא משמש עיקרון מתודולוגי שלאורו כתוב הספר כולו. מקור חלוקה זו הוא קדום, והשל זיהה אותו כבר בספרות התנאים. לפי דבריו של השל, באופן טכני אפשר לחלק בין ההלכה והאגדה כך: ההלכה היא כל מה שיש בו הוראה למעשה – "ההלכה היא האספקלריה שבה רואים את חיי האדם ובוחנים בה את האסור ואת המותר, את הכשר ואת הפסול, את החייב ואת הפטור. דרך המחשבה שבה היא הדין, המשפט או החוק".¹⁷ האגדה היא כל מה שלא נכנס בגדר ההלכה. ברם, כדי להבהיר את מהותה של חלוקה זו הרבה השל בדימויים, לדוגמה: הוא כינה את ההלכה "קבע", "מונחיה מדויקים", "עול מצוות" ועוד.¹⁸ נראה שכך ביקש השל לתת לקורא תחושה לגבי מושגים אלה, באין יכולת לתת להם הגדרה אחת חותכת. גם ההלכה וגם האגדה הן קריטריות לעולמה של היהדות: "האגדה כשלהבת התליוה בגחלת ההלכה, והמפריד ביניהן מכבה את מאור היהדות הבורע בשלהבת".¹⁹ לאגדה, כלומר לשלהבת, אין קיום בלי הגחלת, ההלכה המעשית, ולהלכה אין משמעות בלי האגדה. הלכה ללא אגדה עלולה להביא את האדם לדבוק בחוק הטכני ולהתעלם ממהותו. בהתעלמות זו יש סכנה כפולה. הסכנה הראשונה היא שקיום החוק ההלכתי ללא התייחסות למהותו, לכוונת המחוקק, הוא פגום. השל כינה את מי שמקיים כך את ההלכות "אדם שיש לו תורה אך אין לו יראת שמים". הסכנה השנייה היא הסכנה בקיום החוק באופן שגוי, מאחר שהאגדה לעיתים משפיעה על הפסיקה ההלכתית. האגדה מצילה מסכנות אלה בכך שהיא מאפשרת "להכיר את מי שאמר והיה העולם" ו"להידבק בדרכיו",²⁰ כלומר לדעת מה רצון האל.

15 לדיון נוסף על אודות יחס ההלכה והאגדה וההשתלשלות ההיסטורית של יחס זה, ראו: צונץ, 1997, עמ' 32-34, 159-162. על היחס בין צורת הדרשה בהלכה ובאגדה לשיטות הפרשנות ביוון העתיקה, ראו: ליברמן, 1984. על היחס ההרמנויטי בין צורת המדרש ההלכתי לצורת המדרש האגדתי, ראו: רוזן-צבי ורוזן-צבי, 2019. לדיון עקרוני ביניקה ההדדית של תכנים ועקרונות בין ההלכה לאגדה, ראו: כגן, 2002; רוזנק, 2010. נראה שהדיון על אודות שיקולים אגדתיים בפסיקה ההלכה הוא לכל הפחות חופף חלקית לדיון על אודות שימוש בשיקולים מטה-הלכתיים בפסיקה ההלכה; ראו על כך בהרחבה: רביצקי ורוזנק, 2008. לדיון רחב בהבנת המתודות ששימשו את חז"ל ביצירת דרשות האגדה, ראו: היינמן, 1970.

16 השל, 2021, עמ' 18.

17 שם, עמ' 1133.

18 שם, עמ' 18-20.

19 שם, עמ' 20.

20 שם, עמ' 28.

השל לא רק הצביע על השפעת האגדה על ההלכה, אלא קרא לעבות את ההשפעה הזאת ולהוסיף תוקף הלכתי לשיקולים הבאים מהרובד של האגדה.²¹ בכך הוא ביקש שההלכה תייצג את רוח האגדה, ושתהיה ייצוג מעשי של רצון האל. הוא גם ביקש מפוסק ההלכה לאמץ תפיסת עומק ולחבר בין פרטי ההלכה למהותה, הבאה לידי ביטוי באגדה, והוסיף כי לעיתים יש צורך שהאגדה, כלומר הכנת רצון האל בנקודת זמן ובמקום מסוימים, תעקוף את ההלכה הפסוקה. יש מקומות שבהם יש ללכת "לפנים משורת הדין", ואפילו לנהוג בניגוד להלכה ולעבור "עברה לשמה".²²

בהתאם לכך, השל קונן על צמצום העיסוק של פוסקי ההלכה לרובד ההלכתי בלבד, ולטענתו "כל מקום שאתה מוצא זלזול באגדה, שם אתה מוצא התרוששות דתית".²³ הוא לא קיבל את הטענה שהדיונים ההלכתיים הקדומים נעשו ברצינות ואילו הדיונים באגדה נעשו כלאחר יד, אלא אמר שכשם שיש שיטות סדורות בהלכה, כך יש שיטות סדורות באגדה. אמירה זו משמשת בסיס לדיון הרחב על ההבדלים בין בית מדרשו של ר' ישמעאל ובית מדרשו של ר' עקיבא, שבהם אדון להלן.²⁴

כאמור, בקריאתו של השל לראות בהלכה ביטוי מעשי של דברי האגדה יש שימוש בתפיסת העומק לגבי ההלכה. ההלכה היא הביטוי המוחשי שממנו אפשר להירמז על מהותה של האגדה. בכיוון ההפוך האגדה, הביטוי הלא מומשג של רצון האל, צריכה לתת לפוסק קריאת כיוון לגבי הכרעתו ההלכתית.

אם אבקש להפעיל את מתודת תפיסת העומק על גבי דבריו של השל, נראה שכאשר השל התבונן במושגי ההלכה והאגדה הוא לא הסתפק בחלוקה המוכרת ביניהם, אלא ביקש לחשוף את שכבת העומק שעליה הם מצביעים. בשכבת עומק זו החלוקה בין ההלכה לאגדה אינה חלוקה טכנית וסגנונית. יש כאן מערכת כוללת של שיקולים רעיוניים, שעליה צריכים להיות מושתתים שיקוליהם של הלומד ושל הפוסק.

21 שם, עמ' 1133 ואילך. מרמור (Marmur, 2016, p. 49) הצביע על הדמיון בין צורת הדיון של השל בחלוקה בין הלכה ואגדה לחלקו הראשון של חיבורו של ביאליק, "הלכה ואגדה". כמו כן, הוא הצביע על ספרו של לוי גינצבורג, "על הלכה ואגדה" (גינצבורג, 1960), כאחד ממקורות ההשראה של השל.

22 השל, 2021, עמ' 1022, 1033.

23 שם, 2021, עמ' 48.

24 על הקושי במציאת שיטה סדורה באגדה מתוך ספרות חז"ל הנמצאת לפנינו, ומתוך כך תהייה על עצם קיומה של שיטה או שיטות כאלה, ראו: Schechter, 1910, ובעיקר בהקדמתו שם, עמ' 1-20. גישה אחרת מזו של השל גורסת כי ההלכה אינה רק ביטוי של שיטות שונות במחשבה, אלא משתקפים בה שיקולים הבאים מהיבטים שונים של עם מתפקד: מדיניים, כלכליים, חברתיים ורוחניים; ראו: גינצבורג, 1960.

ב. המשמעות הפילוסופית של פולמוס היסוד – בין ר' ישמעאל לר' עקיבא

"רבי ישמעאל ורבי עקיבא, שני גדולי התנאים בדור השלישי (נהרגו קרוב לשנת 135 לספ"ה"נ), תוארו בשם 'אבות העולם'".²⁵ במשפט זה פתח השל את דיונו הרחב בהפרשים בין בית מדרשו של ר' עקיבא לבית מדרשו של ר' ישמעאל, והוא מצביע על החשיבות הגדולה שייחס השל לניתוח המחלוקות ביניהם. השל הסתמך בדיונו על ספרות מקור ועל ספרות מחקר מודרנית במחשבת חז"ל. בסוגיה זו הצטרף השל לכתיבה מחקרית קודמת על אודות שני בתי המדרש, אלא שהוא ביקש להבין אותה באופן רעיוני ופרוגרמטי.

המחקר שעוסק במחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל

ספרות המחקר עסקה רבות בהבדלים הטכניים בין דרשותיהם של בתי המדרש השונים. מקובל כי ההבחנה בחלוקה השיטתית בין בתי המדרש החלה אצל ר' דוד צבי הופמן, אך יש שתלו אותה כבר במקורות חז"ל.²⁶ החוקרים עמדו על מידות הדרש ועל הלשונות השונות ששימשו את בתי המדרש, אך לא תמיד ניסו להעמיד הבדלים אלה על ציר מרכזי, ואף לא ניסו למצוא בהם משמעות נוספת. היו אף שערערו על עצם הניסיון לחלק לפי סגנונות הלשון, בטענה כי ידם של עורכים מאוחרים אחראית על השינויים הסגנוניים.²⁷

עם זאת, אפשר למצוא הכללה של החלוקה בין שני בתי המדרש כבר בדבריו הראשונים של הופמן, וכן אצל אחרים שזיהו את סלע המחלוקת בין בתי המדרש בקבלת העקרון "דיברה תורה כלשון בני אדם"²⁸ או באי-קבלתו. עיקרון זה, המיוחס לבית מדרשו של ר' ישמעאל, טוען כי אין לרקדק וללמוד הלכות מכל כפילות לשון ומכל אות יתרה בלשון התורה. זאת לעומת תפיסת בית מדרשו של ר' עקיבא, שכן מדקדק ולומד מכל אלה. היו אף שראו בעיקרון זה תפיסה מהותית של הדרך שבה כתובה התורה: "רבי עקיבא אינו דן את לשון התורה כדרך שאדם דן לשון בני אדם. התורה היא אלוהית לא רק בתוכנה אלא אף בדרך כתיבתה".²⁹ כלומר, יש מחלוקת על אודות הדרך שבה ניגשים לקרוא את דברי התורה. רעיון זה יפותח רבות בידי השל, כפי שנראה בהמשך.

25 השל, 2021, עמ' 54.

26 הופמן, 1928. וראו גם: ספראי, 1970, עמ' 51; לאו, 2007, עמ' 195.

27 אגור, 1996, עמ' 151-154. וראו גם: מלמד, 1943, עמ' 33-36; אפשטיין, 1957; מלמד, 1961, עמ' 11-17; אלבק, 1969, עמ' 102; היינמן, 1970, עמ' 12.

28 איזנברג ודומוביץ, 2001, עמ' 71-72. וראו גם: הופמן, 1928; ספראי, 1970.

29 ספראי, 1970, עמ' 51.

החוקרים גם התפלגו בשאלה אם המחלוקת בין בתי המדרש של ר' עקיבא ור' ישמעאל קשורה רק לענייני הלכה או גם לענייני אגדה. מאחר שרוב השוני נתלה במדרשי ההלכה שיצאו מבתי המדרש השונים, רוב המחקר התמקד בהבדלים העולים מדרשות ההלכה. עם זאת, ספראי טען כי המחלוקת קשורה גם לעניינים שבאגדה.³⁰

שיטתו של השל במחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל

על כל אלה יש להציב את שיטתו של השל ביחס למחלוקת בין בתי המדרש. השל ראה בה מחלוקת מהותית. לדבריו, אין היא מתחילה או מסתיימת בין ר' עקיבא לר' ישמעאל – שתי דמויות אלה מייצגות מחלוקת שורשית בעם ישראל, שראשיתה קדומה ואינה ידועה לנו, והיא קיימת עד ימינו. לכן השלכותיה נוגעות גם בקורא בן ימיו.³¹ כדי להבין את יסוד המחלוקת קרא השל את דבריו חז"ל תוך שימוש בתפיסת העומק.

כאשר השל הציג את אותה "שכבה עמוקה" העומדת בבסיס המחלוקת הוא הביא הגדרות רבות לשורש המחלוקת, לדוגמה: "דרך הסברה ודרך החזון"; "ישרות הגיונית" אל מול "קפיצה אל מעבר לשכל". אם נבקש לברר את נקודת היסוד שעליה עומדת המחלוקת נמצא אותה בדבריו הבאים:

שתי השקפות בחכמים: השקפה טרנסצנדנטית, ומתוכה שיטת מחשבה מפולשת אל העולם העליון המבקשת להבין ענייני התורה באספקלריה של מעלה, והשקפה אימננטית, ומתוכה שיטת מחשבה צנועה וסגורה, שדי לה להבין ענייני תורה באספקלריה של תעודת האדם בעולם הזה. השקפות אלו, יסוד ובנין אב הן.³²

הבנת המחלוקת מתבררת לאורך הספר באמצעות דוגמאות שבהן המחלוקת באה לידי ביטוי. הכרך הראשון של הספר מדגים את המחלוקות במגוון נושאים, והכרך השני מתמקד במחלוקת בעיקרון "תורה מן השמים". יש להוסיף שבכרך השלישי הצביע השל על ההשלכות

30 שם, עמ' 56. ליישום מחלוקתם של ר' ישמעאל ור' עקיבא בענייני אגדה, ראו: הירשמן, 2000; יש לציין שהירשמן ציין שם שדבריו הושפעו מדרכו של השל. להרחבת הדיון ולסקירת ספרות המחקר בסוגיה זו, ראו: רייזל, 2013, עמ' 25–34. בשונה מדבריי כאן, רייזל תלתה בהשל את השיטה שמכניסה את האגדה למחלוקתם של ר' עקיבא ור' ישמעאל.

31 Tucker, 2005, p. xxvii

32 השל, 2021, עמ' 73.

המעשיות שעולות מהמחלוקת, וטען כי שיטתו ההלכתית של ר' ישמעאל מתחשבת יותר בשיקולים אנושיים.³³

כדי להדגים את הצורה הייחודית שבה השל ניתח את המחלוקות בין ר' עקיבא לר' ישמעאל, תוך שימוש בעקרון תפיסת העומק, אעמוד כאן על שתי דוגמאות מרכזיות: המחלוקת על העיקרון "דיברה תורה כלשון בני אדם" ועל "תורה מן השמים". מאחר שהשל ביקש לעמוד על כך שלכל המחלוקות יש מקור אחד, אין הפרדה דיכוטומית בין הדוגמאות – כולן מצביעות על מקור משותף ואף זו על זו.

דיברה תורה כלשון בני אדם

כאמור, מחלוקת בתי המדרש של ר' עקיבא ור' ישמעאל בנוגע לעיקרון "דיברה תורה כלשון בני אדם" הופיעה במחקר אף לפני השל. חידושו של השל הוא החיפוש אחר שכבת עומק במחלוקת סביב עיקרון זה. הוא הסביר שיש כאן ביטוי למחלוקת עקרונית בדבר מידת הטרנסצנדנטיות או האימננטיות של התורה.

לפי שיטת ר' עקיבא, השפה שבה כתובה התורה היא שפה שמיימית, טרנסצנדנטית, מדויקת. בניגוד לשפת בני האדם, ש"יש בה דיבורים שאינם מוסיפים דבר לתוכן השיחה, ונאמרים משום שמנהג הלשון וחוקיה לדבר כך", בשפת התורה "כל אות וכל תיבה נכתבה לרבות או למעט איזה דבר". אפילו ביטויים שברור שאינם כפשוטם אלא באו להסביר דבר מה באמצעות משל, כמו הביטוי "וַתִּפְתַּח הָאָרֶץ אֶת פִּיהָ" (במדבר טז, לב), יש לדייק בהם ולהבין מדוע השתמשה התורה דווקא בלשון הזאת – ייתכן שהיא באה ללמד אותנו לקח מיוחד או לרמוז על איזו מציאות טרנסצנדנטית. השמיימיות של הטקסט מעניקה לו קדושה, ועל כן גם לימוד תורה שאין בו הבנה הוא בעל ערך – הוא מחבר את האדם אל האל. לעומתו, ר' ישמעאל אינו מבקש לקרוא את התורה ככתובה בשפה ייחודית, אלא לשיטתו יש להפעיל על הכתוב בה את כללי ההיגיון והניתוח הטקסטואלי הרגילים. לפיכך, אין לדייק בכל אות. משל הוא רק משל, וכן לימוד תורה שאין בו הבנה אין בו ערך.³⁴

הבנה זו קשורה גם למחלוקת בדבר היחס בין הכתוב בתורה לדרשות חז"ל. אם שפת התורה שמיימית היא, ממילא היא יכולה להכיל רבדים אין-סופיים של משמעות. על כן טוען ר' עקיבא שכל ההלכות משוקעות בתורה. דיוק בכל שינוי לשון ובכל אות בתורה מאפשר לחשוף את מקורה של כל הלכה בטקסט של התורה. זאת בניגוד לדעתו של ר' ישמעאל,

33 על החלוקה בין הכרכים ועל סדר כתיבתם ראו את דבריו של בונדי בתוך השל, 2021, עמ' 413.

34 שם, עמ' 89, 304, 308.

המבין כי שתי תורות נפרדות מונחות לפנינו – זאת שניתנה בכתב וזאת שניתנה בעל פה. מאחר שהיחס לשפה שבה התורה כתובה הוא כיחס לכל שפה אנושית, אין אפשרות, ואף אין צורך, לחפש כיצד כל הלכה שעברה במסורת לאורך הדורות משוקעת בטקסט הכתוב.³⁵

החלוקה הזאת של תפיסת הלשון לשיטתם של ר' עקיבא ור' ישמעאל מתאימה גם ביחסם לסתרי התורה. ר' עקיבא מחפש בתורה דברים שהם מעל השכל האנושי: "אין דעת בני אדם כדעת התורה, כשם שאין לשון אדם כלשון התורה". לעומת זאת, ר' ישמעאל טוען כי "אין לו לאדם אלא מה שעניי השכל רואות".³⁶

לכסוף קשר השל את תפיסת הלשון בשתי תפיסות בלימוד תורה. אם תופסים כר' עקיבא, שהכול משוקע בתורה, הרי שהכול כבר ניתן למשה בסיני. אין מקום ללומד לחדש דבר, אלא רק לנסות לשחזר ולדלות מתוך הכתובים את מה שכבר היה ידוע למשה. לעומת זאת, בתפיסתו של ר' ישמעאל הלומד הוא "כמעייין המתגבר", ועליו להפעיל את שכלו כדי ללמוד מתוך התורה גם דברים שאינם נמצאים בה.³⁷ כך קשר השל את המחלוקת בדבר תפיסת לשון התורה של שני בתי המדרש בעיקרון הכללי של "תורה מן השמים", שעליו ארחיב להלן.

תורה מן השמים

המושג "תורה מן השמים" הוא מושג המאגד תחתיו חלקים נרחבים של הספר. ניתוח המושג באופן תמציתי מופיע בפרק הנקרא "תורה מן השמים". בפרק זה ניתח השל כל אחת מן המילים בביטוי, והתרכז בעיקר בהבדלים בהבנת המושג "תורה" המופיע בו. השל הראה כי מושג זה הובן בצורות שונות: היו שטענו שרק עשרת הדיברות ניתנו במעמד הר סיני, ואילו שאר חלקי התורה ניתנו בזמנים ובמקומות אחרים; היו שהרחיבו מושג זה, ואמרו שהוא מתייחס לכל חמשת חומשי התורה; והיו שהרחיבו אותו עוד ואמרו שהוא מתייחס לכל המקרא. על גבי כל אלה אפשר למצוא את השיטה המרחיבה ביותר, הגורסת כי כל ההלכות והלימודים שנאמרו לאורך הדורות כבר נאמרו למשה בהר סיני. ספרות המחקר קשרה בין השיטות השונות בדבר היקף הקבלה בסיני לשיטות שונות ביחס להתפתחות ההלכה ולמחלוקות בספרות ההלכתית. השיטה המצמצמת נוטה לראות את המחלוקות בהלכה באור שלילי יותר – יש אמת הלכתית שירדה משמים, והיא דוחה, או לכל הפחות מגבילה, את התפתחות ההלכה, שכן היא

35 שם, עמ' 83, 311.

36 שם, עמ' 92, 314.

37 שם, עמ' 95.

ניתנה חתוכה וקבועה.³⁸ השל הציג את השאלה בדבר מידת ההרחבה של הקבלה כמחלוקת בין שיטות ר' עקיבא ור' ישמעאל: בעוד שר' ישמעאל מצמצם את התורה שקיבל משה בסיני לעשרת הדיברות, ואומר ששאר חלקיה ניתנו בזמן אחר, ר' עקיבא מרחיב את המושג ואומר כי לכל הפחות ניתנו בסיני כל חמשת החומשים. אולי אפשר אף להבין מדבריו כי התורה שבעל פה גם היא נמסרה למשה בסיני.³⁹

ברומה לאמור לעיל, גם כאן אפשר לראות את הקשר בין המחלוקת המקומית הזאת לרעיון הכללי בדבר מעמדה של התורה כטרנסצנדנטית או אימננטית. אם התורה, על כל פרטיה וגלגוליה המופיעים לאורך הדורות, ניתנה מן השמים, הרי שאין מקום להתערבות האדם בתכניה. לעומת זאת, אם התורה ניתנה בזמנים שונים, הרי שיש מקום לשים בה טביעת אצבע אנושית, להוסיף עליה ולהוציא ממנה הלכות חדשות.

סיכום הדיון במחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל

התבוננות בדבריו של השל על אודות המחלוקות של ר' עקיבא ור' ישמעאל חושפת את שימושיו של השל בעקרון תפיסת העומק בכמה רבדים. הראשון הוא הצורה שבה השל עצמו קרא את דברי חז"ל. בדיונו במחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל כתב השל שכאשר הוא לומד את דבריהם הוא מחפש "שכבת עומק". השל לא הסתפק בראיית המחלוקות כאוסף אקראי של מחלוקות מקומיות, אלא ביקש למצוא נקודה משותפת המאגדת את כולן ואף לתת משמעות רעיונית לנקודה זו. באמצעות ריבוי דוגמאות הראה השל כי המחלוקות בין בתי המדרש מצביעות על מחלוקת מרכזית אחת: השאלה אם לשון התורה אנושית היא או שמיימית, והשאלה על אודות מקור דברי התורה הנמצאים בידינו, מצביעות על נקודת מחלוקת אחת – האם התורה היא טרנסצנדנטית או אימננטית.

בתוך כך חשף השל רובד נוסף של השימוש בתפיסת העומק. נראה כי כך השל הבין את הדרך שבה פעלו חז"ל כשקראו את דברי הנבואה: "שתי האסכולות גדלו בצלו של המקרא",⁴⁰ כתב השל. כלומר, תפיסות רעיוניות שונות צמחו מתוך לימוד של אותם טקסטים של התורה. מכאן שלפנינו שני בתי מדרש שבדרך לימודם ביקשו לחלץ מתוך הכתובים, ואולי אף מתוך המסורות, את שכבות העומק העומדות בבסיסם.

יש לציין שבדבריי השתמשתי אני במתודולוגיית תפיסת העומק על דברי השל, וניסיתי להכליל את דבריו הנקודתיים לכלל עקרון מחשבה כולל.

38 שגיא, 1996, בעיקר עמ' 80-86, 184-190.

39 השל, 2021, עמ' 483-510.

40 שם, עמ' 70, 977.

סיכום

במהלך הדברים ביקשתי להראות נקודת מבט מחודשת על מגמתו ועל צורת כתיבתו של הספר "תורה מן השמים". הצבעתי על כך שהשל קרא את המקורות במתודה ייחודית, אותה הוא אימץ בעצמו, ואותה הוא ניסה לגרום לקוראיו לאמץ. את צורת המחשבה הזאת כיניתי "תפיסת עומק". השל מצא את צורת המחשבה הזאת בעדות הכתובה שנשארה לנו מגיבורי המקרא ובספרות חז"ל. עיקרה של צורת מחשבה זו, לטענתו של השל, הוא הניסיון להתבונן במוחש, בין אם מדובר בטקסט ובין אם מדובר בעולם הטבע, כרמיזה לרצונו העכשווי של האל, אותו אי אפשר להביע באופן ישיר ומלא באמצעות מילים.

כדי להדגיש את החידוש בשימוש בתפיסת העומק כמתודה פרשנית וכפילוסופיה לשונית העמדתי את שיטתו של השל בתוך מרחב הדעות בשדה הדיון ההרמנויטי ובשדה הדיון על אודות הפילוסופיה של השפה שהתפתחו במאה העשרים. השל ביטא בדבריו שיטה חדשנית, שבה העניק למילים מעמד של רמזים שבכוחם לכוון את השומעים אל הבנה שאינה ניתנת לביטוי ישיר. הבנה זו אינה אחת ויחידה, אך היא היא ההבנה שביקש המחבר להנחיל לקורא. ביסוס טענות אלה נעשה באמצעות דיון בכמה נקודות מרכזיות ב"תורה מן השמים", המצביעות על השימוש של השל בכתיבתו ובמחשבתו בעקרון תפיסת העומק. ראשית, העיקרון הוא שיטה מתודולוגית שבה השל השתמש בקריאת דברי חז"ל. הוא קרא את מימרותיהם הפזורות של בתי המדרש של ר' עקיבא ור' ישמעאל, וחיפש את החוט המקשר שנמצא בעומק דבריהם. הוא מצא כי שתי שיטות במחשבה לפניו – זו המבכרת את החשיבה האנושית האוטונומית וזו המבקשת להניח את ההיגיון האנושי ולהעדיף את הציווי הישיר, הטרנסצנדנטי, שאינו מותיר מקום לשיקול הדעת וליצירה האנושית.

עוד הוא ציין כי תפיסת העומק אינה רק הדרך שבה יש לקרוא את דברי חז"ל, אלא צורת המחשבה שבה נקטו החכמים עצמם. החכמים דנו בהלכה ובאגדה, אך הם עצמם לא ניתקו בין הדיונים. הדיונים בהלכה, במעשה הראוי, בנויים בשורשם על תפיסות עולם המובאות באגדה. החכמים גם קראו באופן זה את התורה – הם חיפשו את הרובד העמוק בבסיס הסיפורים והמצוות הכתובות. כדי להוכיח את טיעונו בדבר קיומן של שתי שיטות כלליות בדברי חז"ל הביא השל דוגמאות רבות מדבריהם, וביקש מן הקורא לחוש את השיטה הכללית המסתתרת מאחוריהן. כך הוא השתמש בעקרון תפיסת העומק גם בצורת כתיבתו שלו.

יש להוסיף שלאחר ביסוס השיטות השונות ניגש השל, בחלקו האחרון של הספר, להצעה לדרך המחשבה הנכונה לדורו. לטובת כך הפעיל השל את תפיסת העומק על המציאות הסובבת אותו, וחשף את הבסיס של הקלקול המוסרי שאליו העולם הידרדר, קלקול ששיאו

שואת יהודי אירופה. המסקנה שאליה הגיע השל היא שיסוד הקלקול הוא מחשבה שטחית, המונעת מן האדם להיות קשוב לרצון האל, ומתוך כך לאבד את הכבוד לזולת ואת תחושת המצפון. על כן, על האדם ללמוד לחשוב בצורה מעמיקה ולחפש את רצון האל, המתגלה דרך הופעותיו בעולם.

אם כן, תפיסת העומק מקבלת תפקיד נוסף, מעבר להיותה עיקרון מתודולוגי. השל סבר שאימוץ צורת מחשבה מעמיקה יכול להיות פתרון לקלקול המוסרי בעולם. נראה אפוא שתורף דברי הספר רמוזים בכותרתו. יש לחפש את רצון האל, את "השמים", בתוך התגלות האל, "התורה". השל ביקש שקורא ספרו יקרא את כותרתו כרמז לכך שצריך לראות את ההופעה הרומזת לרצון.

מקורות

- אבן־חן, 1999 אלכסנדר אבן־חן, קול מן הערפל: אברהם יהושע השל – בין פנומנולוגיה למיסטיקה (תל אביב: עם עובד, 1999).
- אבנון, 2011 דן אבנון, מרטין בוכר: הדיאלוג הנסתר (תל אביב: עם עובד, 2011).
- אגור, 1996 יוסף אגור, "רבי עקיבא ורבי ישמעאל", בתוך יוסף אגור, מבוא לתורה שבעל פה: יחידה 10 – משפט ומוסר (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1996).
- אורבך, 1971 אפרים אלימלך אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות (ירושלים: מאגנס, 1971).
- איזנברג ודמוביץ, 2001 יהודה איזנברג ועמירם דומוביץ, תורה מסיני: השתלשלות התורה בכתב ובעל פה (בני ברק: השכל, 2001).
- אלבק, 1969 חנוך אלבק, מבוא לתלמודים (תל אביב: דביר, 1969).
- אפשטיין, 1957 יעקב נחום אפשטיין, "מדרשי ר' ישמעאל ור' עקיבא", בתוך יעקב נחום אפשטיין, מבואות לספרות התנאים: משנה, תוספתא ומדרשי הלכה (ירושלים: מאגנס, 1957), עמ' 512–536.
- אפשטיין, 1965 פאני אפשטיין, "מעבר לדטרמיניזם ולאירציונליזם (הערות לפילוסופיה של הרצון של פול ריקר)", עיון, טז, ד (1965), עמ' 204–212.

- בונדי, 2011 דרור בונדי, גישתו הפרשנית של אברהם יהושע השל (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2011).
- בונדי, 2021 דרור בונדי, "אחרית דבר", בתוך אברהם יהושע השל, תורה מן השמים - באספקלריה של הדורות (ירושלים: מגיד, 2021), עמ' 1197-1238.
- בן פזי, 2012 חנוך בן פזי, הפרשנות כמעשה מוסרי: ההרמנויטיקה של עמנואל לוינס (תל אביב: רסלינג, 2012).
- גולומב, 1980 יעקב גולומב, "מפינומנולוגיה להרמנויטיקה: על שיטתו הפרשנית של פול ריקר", עיון, כט, א-ב (1980), עמ' 22-36.
- גינצבורג, 1960 לוי גינצבורג, על הלכה ואגדה: מחקר ומסה (תל אביב: דביר, 1960).
- דורפמן, 2004 עירן דורפמן, "הקדמה", בתוך פול ריקר, על התרגום (תל אביב: רסלינג, 2004), עמ' 7-18.
- הופמן, 1928 ר' דוד צבי הופמן, "לחקר מדרשי התנאים", בתוך ר' דוד צבי הופמן, מסילות לתורת התנאים (תל אביב: אחדות, 1928), עמ' 5-12.
- היינמן, 1970 יצחק היינמן, דרכי האגדה (ירושלים: מאגנס, 1970).
- הירשמן, 2000 מנחם הירשמן, "חביבים ישראל: תפיסות חלוקות בבתי המדרש של ר' ישמעאל ור' עקיבא", בתוך דניאל בויארין, מנחם הירשמן, שמא יהודה פרידמן, מנחם שמלצר וישראל מ' תא-שמע (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי (ירושלים: מאגנס, 2000), עמ' 79-86.
- השל, 2021 אברהם יהושע השל, תורה מן השמים - באספקלריה של הדורות (ירושלים: מגיד, 2021).
- ויטגנשטיין, 1994 לודוויג ויטגנשטיין, מאמר לוגי-פילוסופי (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1994).
- ויטגנשטיין, 1995 לודוויג ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות (ירושלים: מאגנס, 1995).
- כגן, 2002 ציפורה כגן, "הלכה ואגדה: ההקשר הפרדוקסלי", מחקרי משפט, יח, 2-1 (2002), עמ' 213-218.

- לאו, 2007 בנימין לאו, חכמים, כרך ב (תל אביב: משכל, 2007).
- לוי, 1984 זאב לוי, "על ההרמנויטיקה הפילוסופית של פול ריקר", עיון, לג, א-ב (1984), עמ' 171-156.
- ליברמן, 1984 שאול ליברמן, "מדרש הכתובים בהלכה ובאגדה", בתוך שאול ליברמן, יוניטיוונות בארץ ישראל: מחקרים באורחות חיים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד (ירושלים: מוסד ביאליק, 1984), עמ' 212-202.
- מגי, 1997 בריאן מגי, הפילוסופים הגדולים: מבוא לפילוסופיה המערבית (תל אביב: משכל, 1997).
- מלמד, 1943 עזרא ציון מלמד, מדרשי הלכה של התנאים בתלמוד בבלי (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1943).
- מלמד, 1961 עזרא ציון מלמד, מבוא לספרות התלמוד (ירושלים: קרית ספר, 1961).
- ספראי, 1970 שמואל ספראי, ר' עקיבא בן יוסף: חייו ומשנתו (ירושלים: מוסד ביאליק, 1970).
- צונץ, 1997 יום-טוב ליפמן צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, בעריכת חנוך אלבק (ירושלים: מוסד ביאליק, 1997).
- קולברג, 1993 תמר קולברג, "בין מחקר לתיאולוגיה ב'תורה מן השמים' באספקלריה של הדורות' לא"י השל", דעת, 31 (1993), עמ' 82-65.
- רביצקי ורוזנק, 2008 אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה (ירושלים: מאגנס, 2008).
- רוזן-צבי ורוזן-צבי, 2019 ישי רוזן-צבי ואסף רוזן-צבי, "פרשנות המקרא בדבי ר' ישמעאל: בין הלכה לאגדה", תרביץ, פו, ב-ג (2019), עמ' 232-203.
- רוזנק, 2010 אבינועם רוזנק, "חיוניותה של הנורמה לקיומה של תרבות", מחקרי משפט, כו, 1 (2010), עמ' 49-29.
- רייזל, 2013 ענת רייזל, מבוא למדרשים (אלון שבות: תבונות, 2013).
- שגיא, 1996 אבי שגיא, אלו ואלו: משמעותו של השיח ההלכתי - עיון בספרות ישראל (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1996).

- שוורץ, 2017 דב שוורץ, "הגניוס הדתי בהגות הרב קוק: 'קדוש' לאומי?", בתוך דב שוורץ (עורך), *ציונות דתית: היסטוריה, רעיון, חברה, כרך א* (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2017), עמ' 83-195.
- שוורץ, 2018 דב שוורץ, "פנומנולוגיה של הטקסט המדרשי: עיון מחודש ב'תורה מן השמים באספקלריה של הדורות'", בתוך בנימין איש שלום ודרור בונדי (עורכים), *לך לך: עיונים ביצירתו של אברהם יהושע השל* (תל אביב: אדרא, 2018), עמ' 399-422.
- Biletzki and Matar, 2021 Anat Biletzki and Anat Matar, "Ludwig Wittgenstein", in Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive* (Stanford: Stanford University, 2021), <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/wittgenstein/>
- Eco, 1994 Umberto Eco, *The Limits of Interpretation* (Indiana: Indiana University Press, 1994).
- Eco et al., 1992 Umberto Eco, Richard Rorty, Jonathan Culler, and Christine Brooke-Rose, *Interpretation and Overinterpretation*, ed. by Stefan Collini (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).
- Even-Chen and Meir, 2012 Alexander Even-Chen and Ephraim Meir, *Between Heschel and Buber: A Comparative Study* (Brookline: Academic Studies Press, 2012).
- Gorman and Garcia, 1994 Michael Gorman and Jorge J. E. Gracia, "Review of The Limits of Interpretation by U. Eco", *Noûs*, 28, 1 (1994), pp. 119-122.
- Held, 2015 Shai Held, *Abraham Joshua Heschel: The Call of Transcendence* (Indiana: Indiana University Press, 2015).
- Heschel, 1976 Abraham Joshua Heschel, *God in Search of Man: A Philosophy of Judaism* (New York: Farrar, Straus, and Giroux, 1976).

- Irvine, 2020 Andrew D. Irvine, "Bertrand Russell", in Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive* (Stanford: Stanford University, 2020), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/russell/>
- Kaplan, 1996 Edward K. Kaplan, *Holiness in Words: Abraham Joshua Heschel's Poetics of Piety* (New York: State University of New York Press, 1996).
- Kaplan, 2001 Edward K. Kaplan, "Heschel as Philosopher: Phenomenology and the Rhetoric of Revelation", *Modern Judaism*, 21, 1 (2001), pp. 1–14.
- Marmur, 2007 Michael Marmur, "In Search of Heschel", *Shofar*, 26, 1 (2007), pp. 9–40.
- Marmur, 2016 Michael Marmur, *Abraham Joshua Heschel and the Sources of Wonder* (Toronto: University of Toronto Press, 2016).
- Perlman, 1989 Lawrence Perlman, *Abraham Heschel's Idea of Revelation* (Chisinau: Scholars Press, 1989).
- Russell, 1905 Bertrand Russell, "On Denoting", *Mind*, 14 (1905), pp. 479–493.
- Schechter, 1910 Solomon Schechter, *Some Aspects of Rabbinic Theology* (London: Macmillan, 1910).
- Tucker, 2005 Gordon Tucker, "Preface and Acknowledgments", in Abraham Joshua Heschel, *Heavenly Torah – As Refracted Through the Generations* (Edinburgh: A&C Black, 2005), pp. xxi–xxxiv.

על המחבר

יונתן כריש הוא בעל תואר ראשון ושני במדעי המוח מאוניברסיטת בר־אילן, תואר שני בחינוך ממכללת אוהלו, וכיום דוקטורנט למחשבת ישראל באוניברסיטת בר־אילן, ועמית ביחידה למצוינות וחדשנות בהוראה במכללת תל חי.